ZOO-O‘XSHATISH VA PAREMIOLOGIYA

Xoliqova Nafisa Abdug`ani qizi
FSU, Linguistics (English), 1st-year master’s student
nafisaturdimatova386@gmail.com

Annotatsiya. *Maqolada o‘zbek tilidagi hayvon obraziga tayangan o‘xshatishlar bilan maqol va matallarning mazmuniy aloqalari o‘rganiladi. Sher, tulki, bo‘ri, quyon, qo‘y, ot hamda it nomlari qatnashgan nutq birliklari qiyosiy tahlil qilinadi. Obrazning baholovchi ma’nosi, gap tuzilishi va xalq tajribasi bilan aloqasi yoritiladi. Misollar orqali bir hayvon nomining turli nutq sharoitida turlicha ma’no olishi aniqlanadi. Tahlil zoonimlar orqali shakllangan xalqona tasavvurlarni izohlashga qaratilgan.*

Kalit so‘zlar*: zoo-o‘xshatish, paremiologiya, zoonim, maqol, matal, etalon, konnotatsiya.*

Abstract. *This paper examines semantic links between animal-based similes and Uzbek proverbs and sayings. Expressions involving lions, foxes, wolves, hares, sheep, horses, and dogs are compared through their imagery, evaluative meanings, and grammatical organization. The analysis explores how cultural associations shape interpretations and why one animal image may convey different judgments across contexts. Illustrative examples are interpreted qualitatively rather than treated as a representative corpus sample.*

Keywords*: animal simile, paremiology, zoonym, proverb, saying, comparison, connotation.*

Аннотация. *В статье рассматриваются семантические связи между сравнениями, основанными на образах животных, и узбекскими пословицами и поговорками. Проводится сопоставительный анализ речевых единиц с названиями льва, лисы, волка, зайца, овцы, лошади и собаки. Исследуются оценочные значения зооморфных образов, грамматическая структура выражений и их связь с народным опытом. На конкретных примерах выявляется способность одного и того же зоонима приобретать различные смысловые оттенки в зависимости от речевого контекста. Анализ направлен на интерпретацию традиционных народных представлений, закреплённых в языковых единицах с зоокомпонентами. Приведённые примеры рассматриваются с применением качественного анализа и не претендуют на*

ACADEMIC SCIENCE PUBLISHING

репрезентативность корпусной выборки.

***Ключевые слова**: зооморфное сравнение, паремиология, зооним, пословица, поговорка, эталон сравнения, коннотация.*

KIRISH

O‘zbek xalqining og‘zaki nutqida hayvon nomlari inson fe’l-atvorini, munosabatini va turmush tajribasini obrazli ifodalashga keng jalb etiladi. “Sherday botir”, “tulkiday ayyor”, “quyondek hurkak” singari o‘xshatishlarda hayvon muayyan belgi uchun qiyos mezoniga aylanadi. Maqol va matallarda ham jonivor obrazlari insoniy xatti-harakatlarga baho berish, ogohlantirish yoki hayotiy kuzatuvni umumlashtirish uchun qo‘llanadi. Ikki qatlam o‘rtasidagi yaqinlik tasodifiy emas: har ikkisi til jamoasining uzoq davom etgan kuzatuvlari va madaniy xotirasiga tayanadi.

Paremiologiya maqol, matal va ularga yaqin ixcham hikmatli birliklarni o‘rganadi. Zoo-o‘xshatish esa qiyos etaloni o‘rnida hayvon nomi kelgan ifodani anglatadi. Ikki hodisaning chegarasi doimo bir xil emas. O‘xshatish nutqda erkin yaratilishi mumkin; maqol odatda barqaror shaklga, tugallangan fikrga va umumlashtiruvchi mazmunga ega. Mukarramov (1976) va Qo‘ng‘urov (1977) o‘xshatishning ifoda imkoniyatlariga oid tadqiqotlari bilan tanilgan. Mahmudov va Xudoyberganova (2013) tuzgan izohli lug‘at esa qiyos obrazlarini o‘rganish uchun manbaviy tayanchdir. Tadqiqotning maqsadi hayvon obrazlarining mazkur ikki qatlamdagi vazifalarini qiyoslash, ularning o‘xshash va farqli jihatlarini til dalillari orqali tavsiflashdir.

TADQIQOT MATERIALLARI VA YONDASHUV

Tahlil uchun o‘zbek tilida tanish bo‘lgan o‘xshatishlar hamda xalq maqollarining ayrim namunalari tanlandi. Misollar izohiy tahlil uchun olingan; ular keng korpusdagi takrorlanish darajasi yoki hududiy tarqalish haqidagi statistik xulosaga asos bo‘la olmaydi. Maqol matnlarining yozilish variantlari mavjudligi ham e’tiborga olindi. Ishda tarkibiy tahlil, ma’no guruhlariga ajratish, kontekstual talqin va qiyoslash usullari qo‘llandi. Hayvon haqidagi xalqona tasavvur zoologik haqiqat bilan tenglashtirilmadi. O‘xshatishda qiyoslanayotgan shaxs yoki predmet, hayvon-etalon, umumiy belgi va grammatik vosita farqlanadi. “Yigit sherday botir” jumlasida yigit qiyos obyekti, sher etalon, botirlik qiyos belgisi, “-day” esa shakliy vositadir. “U sherday” jumlasida belgi ochiq aytilmaydi; tinglovchi uni oldingi gaplar yoki vaziyat orqali anglaydi. Maqolda esa obrazning vazifasi kengroq bo‘lib, biror turmushiy qoida yoki munosabatni ifodalashga yo‘naltiriladi.

ZOO-O‘XSHATISHLARNING MA’NO QATLAMLARI

ACADEMIC SCIENCE PUBLISHING

Sher obrazi ko‘pincha jasorat, kuch va qat’iyat bilan bog‘lanadi. “Sherday dadil” birikmasida qiyos ijobiy bahoga ega. Biroq obrazning bahosi yonidagi fe’l va sifatga ham bog‘liq. “Sherday o‘kirib yubordi” ifodasi kuchli ovozni tasvirlashi mumkin, ammo gapiruvchining munosabati vaziyatga qarab maqtov yoki tanqidga aylanishi ehtimoldan xoli emas. Birgina etalon har doim tayyor, o‘zgarmas ma’noni belgilamaydi. *Tulki obrazi* bilan bog‘langan “tulkiday ayyor” ifodasida aql va hiyla chegarasi seziladi. Ba’zi vaziyatlarda uddaburonlikka yaqin baho paydo bo‘ladi, boshqa vaziyatda esa ishonchsizlik ustun keladi. “Quyondek hurkak” iborasida qo‘rquv va tortinchoqlik, “qo‘ydek yuvosh” birikmasida muloyimlik yoki bo‘ysunuvchanlik ifodalanadi. Mazkur baholar insonning harakatiga, gapning ohangiga va muloqot qatnashchilarining tajribasiga bog‘liq. *Ot obrazi* mehnat, chidamlilik va jismoniy quvvat bilan yaqinlashadi. “Otday baquvvat” iborasi tananing kuchini ta’kidlaydi. “Kiyikdek yugurdi” ifodasida tezlik bilan yengillik birlashadi. Bo‘ri obrazi esa qat’iyat, tajovuz, ochko‘zlik yoki xavf bilan bog‘liq ma’nolarni olishi mumkin. “Bo‘ridek tashlandi” gapida hujumkor harakat, “bo‘ridek och” birikmasida kuchli ehtiyoj anglashiladi. Bahoning yo‘nalishi jonivor nomining o‘zidan ko‘ra butun birikma orqali yuzaga keladi.

PAREMIOLOGIK BIRLIKLARDA HAYVON OBRAZI

Maqollar alohida odamning bir martalik harakatini tasvirlashdan ko‘ra, umumiy tajribani ixcham ifodalashga moyil. “It hurar, karvon o‘tar” maqolida it obrazi tashqi to‘siq yoki behuda shovqinga, karvon esa o‘z yo‘lida davom etayotgan faoliyatga bog‘lanadi. Mazmunning markazida jonivorning tabiiy xulqi emas, insonning turli munosabatlarga qaramay ishini davom ettirishi turadi. Maqol tinglovchini vaziyatga baho berishga undaydi. “*Bo‘rining og‘zi yesa ham qon, yemasa ham qon*” maqolida bo‘ri oldindan shakllangan salbiy obro‘ bilan bog‘liq. Hikmatning mazmuni shaxs haqida mustahkamlangan gumon yoki yomon nomdan qutulish qiyinligiga borib taqaladi. “Bo‘ridek och” o‘xshatishi esa ayni obraz orqali ochlikning darajasini ifodalaydi. Ikkala nutq birligida ham bo‘ri qatnashadi, lekin ma’no qurilishi, gapning vazifasi va tinglovchiga ta’siri farqlanadi. “*Qarg‘a qarg‘aning ko‘zini cho‘qimaydi*” maqoli o‘zaro manfaat yoki guruh ichidagi birdamlik haqidagi tanqidiy mulohazani ifodalaydi. Qarg‘a nomi hayvonot olamiga oid aniq qonuniyatni tasdiqlamaydi; maqol ijtimoiy munosabatni obrazli tushuntiradi. “Qarg‘adek qag‘illadi” o‘xshatishida esa ovozning yoqimsizligi yoki takroriyligi oldinga chiqadi. Bitta zoonim ikki xil mazmuniy yo‘nalishda ishlaydi.

O‘XSHATISH VA MAQOL O‘RTASIDAGI FARQLAR

O‘xshatishning grammatik tuzilishi ko‘pincha “-day/-dek”, “kabi”, “singari” vositalari bilan belgilanadi. Maqolning tanilishi esa alohida qiyos qo‘shimchasiga bog‘liq emas. Unda gapning yaxlitligi, umumlashtirish xususiyati va xalq orasida

takrorlanishi asosiy o‘rinni egallaydi. “Tulki kabi ayyor” birikmasi ma’lum odamga nisbatan ishlatilishi mumkin; maqol esa muayyan vaziyatdan tashqarida ham hayotiy hukmni ifodalashga bo‘lgan mustaqil nutq birligidir.Mazkur birliklarning vaqtga munosabati ham turlicha. Erkin o‘xshatish ayni muloqotda yaratiladi va keyingi safar boshqa etalon bilan almashtirilishi mumkin. Maqolning so‘z tartibi va obrazlari nisbatan barqaror bo‘ladi. Almashtirish ko‘pincha tanish hikmatning ta’sirini susaytiradi yoki yangi kinoyaviy ma’no tug‘diradi. Shunga qaramay, maqollarning hududiy va og‘zaki variantlari uchrashi tabiiy hol. Barqarorlikni mutlaq o‘zgarmaslik deb tushunish to‘g‘ri emas.

O‘xshatishdagi baho ayrim paytda ochiq sifat bilan aytiladi: “quyondek qo‘rqoq”. Maqolda esa baho voqea yoki ikki obrazning munosabati ichiga singdiriladi. “It hurar, karvon o‘tar” gapida odamga bevosita “befoyda gapirma” deyilmaydi. Tinglovchi obrazlar o‘rtasidagi munosabatni o‘z holatiga ko‘chirib talqin qiladi. Paremiologik ifodaning ta’sirchanligi uning ixchamligi, ritmik tuzilishi va umumiy tajribaga tayanganligidan kelib chiqadi.

MADANIY TALQIN VA NUTQIY VAZIYAT

Hayvon obrazi bilan bog‘liq baholar xalqning xo‘jalik hayoti, tabiatni kuzatishi va og‘zaki ijod tajribasida shakllangan. Chorvachilikka oid ot, qo‘y, echki va bo‘ri obrazlari kundalik turmush bilan aloqador. Biroq madaniy obrazni barcha davr va barcha hudud uchun yagona deb qabul qilish ehtiyotkorlikni talab etadi. Bir joyda maqtovga yaqin tuyulgan ifoda boshqa muloqotda kinoya tusini olishi mumkin.Maqolni to‘g‘ri tushunish uchun kim gapirayotgani, kimga murojaat qilayotgani va qaysi voqea muhokama qilinayotganini bilish zarur. Masalan, “It hurar, karvon o‘tar” hikmati tanqidga e’tibor bermaslikka undovchi dalda bo‘lishi ham, asosli e’tirozni mensimaslikni oqlovchi ibora bo‘lishi ham mumkin. Nutqiy vaziyat mazmunning axloqiy yo‘nalishini o‘zgartiradi. Zoo-o‘xshatishlarda ham ayni qonuniyat kuzatiladi: “qo‘ydek yuvosh” mehr bilan aytilsa boshqa, masxara bilan aytilsa boshqa ohang oladi. Hayvonlar bilan bog‘liq tasavvurlarni tahlil etishda etalon, baho va kontekstni birgalikda o‘rganish foydali. Faqat zoonimning lug‘aviy izohi bilan cheklanish ko‘chma ma’noning nozik jihatlarini ochmaydi. O‘xshatishning tasviriy vazifasi bilan maqolning umumlashtiruvchi vazifasini ajratish esa paremiologik tahlilda tushunchalarning chalkashishiga yo‘l qo‘ymaydi. Har ikkala qatlam insonning tabiat haqidagi bilimidan ko‘ra uning tabiatga yuklagan madaniy ma’nolarini ham aks ettiradi.

O‘zbek tilidagi o‘xshatishlarni maqollar bilan solishtirganda obrazning matn ichidagi o‘rni alohida e’tiborni tortadi. “Tulkiday ayyor” birikmasi muayyan kishining xulqini ifodalaydi. Mazkur birikma ishtirok etgan gapni boshqa odamga moslab o‘zgartirish oson. Maqol tarkibidagi hayvon nomi esa butun hikmatning esda

qolishiga yordam beradi. Uning o‘rniga boshqa jonivor nomini qo‘yish odatiy talqinni buzishi mumkin. Til birligining qay darajada erkin yoki barqaror ekanini tekshirish uchun alohida matnlar, lug‘atlar va og‘zaki nutq yozuvlari zarur. O‘xshatish bilan maqolning yana bir aloqasi ularning tarbiyaviy nutqda qo‘llanishida ko‘rinadi. Kattalar bolaga “quyondek qo‘rqma” deb murojaat qilganda aniq xatti-harakatni o‘zgartirishni istaydi. Hikmatli ibora orqali esa vaziyatga umumiy munosabat bildiriladi. Hayvon obraziga murojaat qilish eshituvchining xotirasida jonli tasavvur uyg‘otadi. Lekin har bir obrazni axloqiy qoida deb qabul qilish ham xato: til stereotiplari tarixiy tajribadan tug‘ilgan bo‘lsa-da, ular inson xarakterini to‘liq tasniflay olmaydi.

Ilmiy tahlilda haqiqiy xalq maqoli bilan tadqiqotchi yaratgan misolni farqlash talab etiladi. “Sherday botir” singari qisqa qiyoslar nutqdagi namunaviy tuzilmani tasvirlaydi. “It hurar, karvon o‘tar” esa xalq orasida tanilgan paremiologik birlikdir. Qiyoslarning tarqalishi va maqollarning ishlatilish tezligi haqida qat’iy raqamlar chiqarish uchun tekshirilgan manbalar korpusi kerak. Hozirgi tavsif ma’no va tuzilishga doir sifatli kuzatish doirasida qoladi.

PAREMIOLOGIK OBRAZNING KOGNITIV ASOSI

Hayvon nomi ishtirokidagi obrazli birliklarda inson xulqi hayvonot olamiga oid tasavvurlar orqali anglanadi. Kognitiv metafora nazariyasida bir tajriba sohasi boshqa tajriba sohasi orqali talqin qilinishi izohlanadi (Lakoff & Johnson, 1980). “Tulkiday ayyor” birikmasida insonning murakkab ijtimoiy xulqi tulki haqidagi an’anaviy tasavvurga qiyoslanadi. “Bo‘rining og‘zi yesa ham qon, yemasa ham qon” maqolida esa hayvon obrazi shaxsning obro‘si va jamoaviy gumon bilan bog‘liq munosabatni ifodalaydi. Ikki misolning umumiy jihati obraz manbai, farqi esa mazmunning qamrovidir. Zoonimning ma’nosi faqat hayvon turiga bog‘lanmaydi. “Itday sodiq” va “itday xor” birikmalarida bir xil etalon qarama-qarshi baholarga ulanadi. Biroq mazkur misollar har bir hududda birdek qo‘llanishini tasdiqlamaydi. O‘xshatishning odatiyligi, maqolning qay darajada tanilganligi va ifodaning ijobiy yoki salbiy qabul qilinishi alohida dalillar bilan tekshirilishi lozim. Konseptual metafora va madaniy bilim o‘rtasidagi munosabatni o‘rganishda Kövecses (2010) ilgari surgan madaniy o‘zgaruvchanlik haqidagi qarashlar nazariy tayanch bo‘la oladi.

MAQOLNING PRAGMATIK VAZIFASI VA BAHO

Maqolning mazmuni lug‘aviy yig‘indidan kengroqdir. “It hurar, karvon o‘tar” gapining vazifasi faqat ikki obrazni qarama-qarshi qo‘yish emas; u muayyan muloqotda sabrga chaqirish, tanqidni rad etish yoki bahsni yakunlash maqsadida ishlatilishi mumkin. Paremiologik birlikning kim tomonidan, kimga va qanday

vaziyatda aytilgani talqinga ta’sir etadi. Mieder (2004) maqollarni tarixiy, madaniy va nutqiy muhit bilan bog‘liq holda o‘rganish zarurligini yoritadi.

“Qarg‘a qarg‘aning ko‘zini cho‘qimaydi” maqolida baho bevosita sifatlovchi orqali emas, obrazlar o‘rtasidagi munosabat orqali yetkaziladi. “Qarg‘adek qag‘illamoq” ifodasida esa qiyos tovush xususiyatiga yo‘naltiriladi. Maqol ijtimoiy xulq haqidagi umumiy hukmni, o‘xshatish ayrim shaxs yoki harakatning belgisini ajratadi. Ularni bir xil semantik birlik deb qarash nutqiy vazifalar orasidagi farqni xiralashtiradi.

TAHLIL MEZONLARI VA MANBANI TEKSHIRISH

Hayvon obrazlarini qiyoslash uchun besh mezon ajratildi: zoonimning lug‘aviy shakli, qiyos belgisi, baho yo‘nalishi, gapning kommunikativ vazifasi va matndagi barqarorlik darajasi. Masalan, “qo‘ydek yuvosh” birikmasida baho mehr yoki tanqidga moyil bo‘lishi mumkin; maqol tarkibidagi qo‘y obrazi esa boshqa hukm doirasida talqin qilinadi. Bu mezonlar tahlilni tartibga soladi, ammo keng matnlar to‘plamisiz statistik qonuniyat haqidagi da’voga asos bo‘lmaydi. Xalq maqolining aniq shakli lug‘at yoki folklor to‘plamidagi matn bilan solishtirilishi kerak. Og‘zaki variantlar mavjud bo‘lganda ularni xato shakl deb chiqarib tashlash emas, variantning manbasi va qo‘llanish hududini qayd etish ma’qul. Erkin tuzilgan o‘xshatishlar esa tasdiqlangan xalq maqoli deb taqdim etilmasligi zarur. Kelgusida maqollar va o‘xshatishlarni parallel jadvalga joylashtirish, har bir birlik uchun manba, kontekst, baho hamda variantni qayd qilish izlanishning tekshiriluvchanligini oshiradi.

XULOSA

Zoo-o‘xshatish va paremiologik birliklar hayvon nomlariga tayangan obrazli tafakkurning o‘zaro yaqin, ammo tuzilishi va nutqiy vazifasi farqli qatlamlaridir. O‘xshatishda alohida belgi qiyos orqali ochiladi; maqolda esa obraz ko‘pincha umumiy hayotiy hukmni ifodalaydi. Sher, bo‘ri, tulki, qo‘y va boshqa zoonimlarning bahosi bir xil qolmaydi: fe’l, kontekst va madaniy assotsiatsiya talqinga ta’sir etadi. Kelgusi izlanishlarda maqollar lug‘ati hamda matn korpusidan tuzilgan aniq tanlanma yordamida obrazlarning takrorlanishi va hududiy variantlarini tekshirish maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. **Mahmudov N., Xudoyberganova D.** O‘zbek tili o‘xshatishlarining izohli lug‘ati. – Ma’naviyat, 2013.

2. **Mukarramov M.** O‘zbek tilida o‘xshatish. – Fan, 1976.

3. **Qo‘ng‘urov R.** O‘zbek tilining tasviriy vositalari. – Fan, 1977.

4. **Xudoyberganova D.** Matnning antroposentrik tadqiqi. – Fan, 2013.

ACADEMIC SCIENCE PUBLISHING

5. **Gibbs R. W.** The Poetics of Mind: Figurative Thought, Language, and Understanding. – Cambridge University Press, 1994.

6. **Kövecses Z.** Metaphor: A Practical Introduction. – 2nd ed. – Oxford University Press, 2010.

7. **Lakoff G., Johnson M.** Metaphors We Live By. – University of Chicago Press, 1980.

8. **Mieder W.** Proverbs: A Handbook. – Greenwood Press, 2004.

9. **Taylor A.** The Proverb. – Harvard University Press, 1931.

ACADEMIC SCIENCE PUBLISHING